

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ
YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: Pərvanə Zahid qızı Abbasova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri və Müasir Azərbaycan dili şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankişi oğlu Muradov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

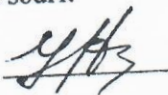
 Mədir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi rəhbəri: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Səvinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent

 Gülsüm İsrail qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Cümlənin struktur natamamlığı və ya yarımçıqlığı, eləcə də onun kommunikativ-funksional aspekti müasir dilçilik tədqiqatlarında diqqət yetirilən məsələlərdən sayılır. Yarımçıq cümlə danışığ dilində geniş istifadə edilir, kommunikativ situasiyaların çox böyük spektri üçün xarakterikdir ki, bu da linqvistik və ekstralingvistik amillərin nəzərə alınması ilə onun kompleks şəkildə təhlilini zəruri edir. Bundan əlavə, cümlə dilin iyerarxik sistemində mətndən sonra ən böyük vahid hesab edilir. Cümlə sintaksisin elə bir mühüm vahididir ki, dilin bütün səviyyələrini inteqrasiya edir. Sadə cümlə dilin sintaktik səviyyəsində əsas vahidlərdən hesab edilir. Sadə cümlənin növləri kimi, cüttərkibli və təktərkibli, bütöv və yarımçıq cümlələr qeyd olunur. Bunlar bir-biri ilə bağlıdır. Yarımçıq cümlə cüttərkibli və təktərkibli cümlələrin xüsusi struktur-semantik tipləri əsasında formalaşır və sabitləşir. Yarımçıq cümlə bütün dillərdə stabilləşmiş, dil-nitq sistemində funksionallaşa bilmişdir. Yarımçıq cümlənin struktur və semantik xüsusiyyətlərinin təsviri, belə cümlələrdə ümumi qanunauyğunluqların və məxsusi əlamətlərin dəqiqləşdirilməsi üçün müxtəlif sistemli dillərin materiallarının qarşılaşdırılması bu sahədə yeni konseptual fikirlərin aşkarlanmasına imkan yarada bilər. Həmin cümlələrin dildə yerini müəyyən etmək, öyrənmək müasir dilçilik baxımından aktuallıq kəsb edir. Aktuallıq kəsb edən digər bir cəhət müxtəlif sistemli dillərdə yarımçıq cümlənin tədqiqi üçün istifadə edilən dil materialının təkcə bədii dialoji mətnlərdən deyil, nitq kommunikasiyası zamanı müxtəlif səpkili situasiya və kontekstləri ehtiva edən canlı danışığ materialından istifadə edilməsidir.

Cümlənin struktur növlərindən biri kimi yarımçıq cümlələrə dilçilikdə müqayisəli planda az diqqət yetirilmişdir. Tədqiqatın aktuallığı həm də belə cümlə konstruksiyalarının dərinlikli quruluşunu araşdırmaqda, yarımçıq cümlənin struktur-semantik modellərinin danışığ nitqində, dialoji nitqdə müəyyənləşdirilməsində və aydınlaşdırılmasında özünü göstərir.

Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən digər bir cəhət yarımçıq cümlələrin nitq prosesində funksionallaşma imkanlarının tədqiq edilməsidir. Bu hal, hər şeydən əvvəl, yarımçıq cümlə ilə təktərkibli cümlələr arasındakı əlaqə, asılılığın müəyyənləşdirilməsinə, cüttərkibli yarımçıq cümlə ilə təktərkibli yarımçıq cümlələr arasındakı ümumi və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılmasına şərait yarada bilər. Yarımçıq cümlələrin müxtəlifsystemli dillərdə struktur-semantik, kommunikativ inkişafını izləmək tədqiqatın aktuallığını artıran cəhətlərdən hesab edilə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müxtəlifsystemli Azərbaycan və ingilis dillərində nitq kommunikasiyası məkanında özünəxas yeri olan yarımçıq cümlə konstruksiyaları, predmetini isə Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında yarımçıq cümlələrin struktur, nitq prosesində işlənmə və funksionallığı baxımından təsvir, struktur-semantik və funksional əlamətlərinin araşdırılaraq üzə çıxarılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müxtəlifsystemli dillərin materialları əsasında yarımçıq cümlələrin təsvirini vermək, müxtəlif nitq situasiyalarında realizasiya xüsusiyyətlərini təhlil etmək, yarımçıq cümlələrin növlərini aşkar etmək, bu strukturda yarımçılığını doğuran səbəbləri, şərtləri müəyyənləşdirmək və dəqiqləşdirmək, cümlənin strukturunda reallaşan yarımçılığın ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq və modelləşdirməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulur:

- müxtəlifsystemli dillərdə yarımçıq cümlələrin tədqiq məsələsini izləmək;
- cümlənin yarımçılığının mahiyyətini müəyyənləşdirmək;
- dil və nitq sistemində yarımçıq cümlələrin yerini təyin etmək;
- cüttərkibli və təktərkibli yarımçıq cümlə üçün ümumi qanunauyğunluqların xarakterik əlamətlərini aşkar etmək;
- müxtəlifsystemli dillərdə elliptik cümlələrin tipologiyasını müəyyənləşdirmək;

- sintaktik sistemdə müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, ümumilik, şəxssizlik anlayışlarının doğurduğu cümlə tiplərinin xarakterik xüsusiyyətlərini izləmək, nominativ (adlıq), vokativ cümlədən ibarət yarımçıq cümlələrin statusunu müəyyənləşdirmək və onların bütöv təktərkibli növlərdən fərqlənən özəlliklərini aydınlaşdırmaq;

- təktərkibli yarımçıq cümlələrin kommunikativ tiplərinin (nəqli, sual, əmr və nida cümlələrinin) bir-birindən ayrılan cəhətlərini üzə çıxarmaq;

- yarımçıq cümlənin bölünmə meyarlarını əsaslandırmaq, struktur-semantik təsnifini dəqiqləşdirmək;

- yarımçıq cümlənin funksional və konstruktiv görünüşünü, növlərini müəyyənləşdirmək;

- təktərkibli yarımçıq və elliptik cümlələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətlərini və kommunikativ funksiyalarını dəqiqləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərində yarımçıq cümlələrin kommunikativ-funksional aspektdə təhlili verilir, bu cümlə konstruksiyalarının struktur-semantik tipologiyası təqdim edilir, onların kommunikativ potensialı üzə çıxarılır, canlı danışq aktı kimi öyrənilir. Bu xüsusda onların dialoji və monoloji nitqdə funksional imkanları müəyyənləşir, struktur-semantik və digər keyfiyyətləri üzə çıxır. Bununla yanaşı, dil və nitq sistemində yarımçıq cümlələrin yeri, mövqeyi, kommunikativ aktivliyi, struktur-semantik özəllikləri, eləcə də dialoji və monoloji mətn şəraitində funksionallaşma imkanları, mətnyaradıcı cəhətləri tədqiq edilir.

Müdafiəyə çıxarılmış əsas müddəalar:

- Yarımçıq cümlənin dialoji nitqdə funksionallığı və üstün rola malik olması müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin təmsalında dil vasitələrinin qənaətində flektiv və aqlütinativ dillərin ümumi tendensiyasını əks etdirir;

- Faktik dil materialının təhlili göstərir ki, müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində sual replikalarının qurulma mexanizminin əsasını yarımçıq cümlələr, o cümlədən yarımçıq təktərkibli cümlələr təşkil edir.

- Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində yarımçıq və təktərkibli cümlələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, dialoq çərçivəsində həmin linqvistik hadisələri bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir.

- Müxtəlif sistemli dillərdə təktərkibli yarımçıq və elliptik cümlə tiplərinin bölgü prinsiplərində, meyar müxtəlifliyindəki əlamətlər problemin özünə yanaşmanın eyni olmaması ilə şərtlənir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda təsviri, müqayisəli-tutuşdurma, kontekstual təhlil metod və üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, bu dissertasiyada müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında yarımçıq cümlələr funksional-semantik baxımdan nəzərdən keçirilmiş, həmin cümlə konstruksiyalarının funksional mövqedən təhlilinə səy göstərilmişdir. Cümlənin struktur natamamlığı və ya yarımçıqlığı, eləcə də onun kommunikativ-funksional aspekti istiqamətində istifadə edilmiş material qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərində həmin cümlələrin qrammatik-funksional təsvirində müəyyən önəmli ola bilər. Tədqiqatın materiallarından və əldə olunmuş nəticələrdən ali məktəblərin filoloji istiqamətli fakültələrində ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaksisinə dair xüsusi kurslarda, yarımçıq cümlə sintaksisinin struktur-semantik və funksional-kommunikativ istiqamətdə tədrisində istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri və məzmunu ölkədə və xaricdə keçirilmiş elmi konfranslarda edilmiş məruzələrdə və AAK-ın tövsiyə etdiyi nəşrlərdə çap edilmiş elmi məqalələrdə əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilat. Tədqiqat Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri və Müasir Azərbaycan dili şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 51 səhifə, II fəsil 51 səhifə, III fəsil 18 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat

siyahısı 16 səhifə. Ümumi həcmi 147 səhifə – 204, 925 işarə.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Yarımçıq cümlə dil və nitq vahidi kimi”** adlanan **I fəslı** iki yarım bölmədən ibarətdir. ***Birinci yarım bölmədə yarımçıq cümlə və onun tədqiqi məsələləri*** nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, daxili nitqin gerçək imkanları təkcə cümlə strukturunda bütün üzvləri sintaktik vahidlərin düzülüş prinsipi üzrə öz yerində olan və söylənilən fikrin digər cümlənin iştirakı olmadan anlaşıldığı bütöv qrammatik quruluşların və cümlə formalarının formalaşması ilə nəticələnir. Gerçək nitq situasiyasında bəzən cümlə üzvlərinin biri və ya bir neçəsi buraxılmış olur. Kommunikasiya vaxtı informantların bir-birini anlaması üçün cümlədə bütün üzvlərin iştirakı vacib sayılır. Əksinə, ünsiyyət zamanı cümlənin lakonik, yarımçıq formalarına meyiletmə güclənir. Bununla yanaşı, cümlənin həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərindən birinin və ya bir çoxunun buraxılması mənanın itməsi ilə nəticələnir, ötürülən informasiyanın mahiyyətinə ciddi təsir göstərmir. Bu vaxt şərait və kontekst həmin cümlə üzvünü təsəvvür etməyə, onda ifadə olunan informasiyanın əvəzlənməsinə kömək göstərir.

Dildə hər hansı bir cümlə qrammatik cəhətdən bütöv və yarımçıq ola bilər. Bütöv cümlələrlə müqayisədə yarımçıq cümlələr kommunikatıv-üslubi məzmunla malikdir, nitq aktında onlardan üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur, qənaət və lakoniklik təmin edilir. Yarımçıq cümlələr elə sintaktik konstruksiyalardır ki, heç zaman mövqeyi dəyişmir, müəyyən üzvlər o tərkibdən buraxılma da,

fikri, mənanı mühafizə edərək saxlayır. Kontekstdən təcrid edilsə də, belə cümlələrdə aydınlıq görünür, konkret nitq aktını təmin edir.

“Yarımçıq cümlədə buraxılmış üzvləri bərpa etmək olur, daxili kontekstdə mənanı, fikri bütöv cümlədə olduğu kimi ötürür. Yarımçıqlıq cüttərkibli, təktərkibli, hətta mürəkkəb cümlələrin də tərkibində müşahidə olunur. Bunlar dil ellipsisləridir”¹. “Yarımçıq cümlə cüttərkibli və təktərkibli cümlələr əsasında yarandığından sintaktik formasına görə cüttərkibli və təktərkibli olmaqla iki yerə bölünür”².

Yarımçıq cümlə hesab edilən dil vahidlərinin buraxılmış üzvlərini mətnə, situasiyaya, cümləni təşkil edən üzvlərin forma və məzmununa görə bərpa etmək olar. Təktərkibli cümlələr isə baş üzvlərdən yalnız biri (ya xəbər, ya da mübtəda) əsasında əmələ gəlir. Başqa baş üzvə ehtiyac yaranmır. Həm təktərkibli, həm də cüttərkibli yarımçıq cümlələrin özünəməxsus struktur əsası vardır. Əgər cüttərkibli yarımçıq cümlələrdə predikativ münasibət xəbər vasitəsilə ifadə olunursa, təktərkibli yarımçıq cümlələrdə bu ifadə imkanı baş üzvlərdən yalnız biri ilə həyata keçirilir. Bu əlamət təktərkibli yarımçıq cümləni cüttərkibli yarımçıq cümlədən ayırır. Beləliklə, təktərkibli yarımçıq cümlənin struktur əsası baş üzvlərdən biridir, bu bazada qurulan sadə cümlələrdir. *Məsələn: “Onun kimə acığı tutub? – Qızına. Bu dialoqda iki təktərkibli cümlə vardır. Biri sual cümləsindən ibarətdir, şəxssiz təktərkibli cümlədir. O biri isə cavabdan ibarətdir. Cavab təktərkibli şəxssiz yarımçıq cümlədir”³.*

Yarımçıq cümlənin bir qrupu sintaktik-üslubi hadisə olan parselyasiya ilə bağlı yaranır. Əvvəlki cümlədə olan bir üzv ayrılır, yeni cümlə təşkil edir ki, bu da bir çox hallarda yarımçıq cümlə şəklinə düşür. Belə yarımçıq cümlələr əvvəlki cümlədən asılı olaraq, ya cüttərkibli, ya da təktərkibli ola bilər. *Məsələn: Onları apardılar.*

¹Игнатченко, И.Р. Текстобразующие функции неполных предложений в русском языке: /автореферат дис. ... кандидата филологических наук/ – Москва, 1990. – с. 3

² Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. – s.85

³Кязимов, И.Б. Неполное предложение в тюркских языках огузской группы: /автореферат дис. ... кандидата филологических наук / – Баку, 1987. – с. 15

Rayona. Birinci cümlə təktərkibli qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir. Ona qoşulan cümlə də (Rayona) həmin funksiyanı yerinə yetirir, ancaq qeyri-müəyyən təktərkibli yarımçıq cümlədir.

Təktərkibli cümlələr ingilis və Azərbaycan dillərində şəxslı və şəxssız olmaqla iki yerə bölünür. Qarşılaşdırılan dillərdə həmin cümlələr quruluşca bütöv və yarımçıq olur. Yarımçıq təktərkibli cümlələr bütöv qrammatik struktur dan fərqlənir. İngilis dilində bir tip təktərkibli cümlə vardır. Bu, adlıq (nominativ) cümlədir. “*Müasir ingilis dilində cümlələrin bir çoxu “it” əvəzliyi ilə başlanır. “İstər şəxslı “it”, istərsə də şəxssız “it” əvəzliyinin işlənməsi məqamları yalnız mətn səviyyəsində reallaşır*”⁴.

Yarımçıq cümlənin başlıca cəhətlərindən biri bu struktur da bir və ya bir neçə zəruri üzvün buraxılmasıdır. Məsələn: *Mənim dostum kitab oxumağı sevir, mən isə futbol oynamağı sevirəm* (bütöv cümlə); *Mənim dostum kitab oxumağı sevir, mən isə futbol oynamağı* (yarımçıq cümlə); *My friend likes reading a book, while I like playing football* (complete sentence); *My friend likes reading and I playing football* (incomplete sentence). Hər iki dildə birinci cümlə ilə ikinci cümləni fərqləndirən əsas cəhət ikincidə “sevirəm” və “likes” feili xəbərlərinin buraxılmasıdır. Həmin feili xəbər birinci cümlədə maddiləşmişdir, ikincidə isə buraxıldığı üçün bu cümlələr yarımçıq cümlələrdir.

Yarımçıq cümlə danışığ nitqi, dialoji nitq üçün daha çox səciyyəvidir. Dialoq nitqi həmsöhbətlərin danışığı əsasında qurulur və real şərait tələb edir ki, nitq situasiyası yığcam olsun. Bu, bir qanuna uyğunluqdur və üslubi şərt dir: – Yaxşı, indi sən nə eləmək istəyirsən? – *Camaatıma kömək* (İ.ŞİXLİ); –What did you do yesterday? –*Worked*.

Dialoq nitqi ayrı-ayrı replikalardan təşkil olunur. Həmin replikalar sual və cavabdan ibarət olur. Dialoq nitqini təşkil edən cümlələrdə sual cümləsi cüttərkibli dırsə, yaxud təktərkibli dırsə, mütləq onun cavab hissəsi də həmin quruluşu ehtiva edir. Məsələn:

⁴ Hacızadə, A.Y. Müasir ingilis dilində “it” əvəzliyi ilə başlanan cümlələr və onların Azərbaycan dilində qarşılığı: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... dis. avtoreferatı / – Bakı, 2012. – s.5

Cüttərkibli yarımçıq cümlə: -Pəncərəni nə ilə sındırdın? – *Siçan tələsi ilə* (=Mən pəncərəni siçan tələsi ilə sındırdım).

Təktərkibli yarımçıq cümlə: – Nəyin çatmır sənin? – *Diqqət* (=Mənə diqqət yetirilmir).

İngilis dilində yarımçıq cümlələrin rəngarəng struktur tərkibi vardır. Belə cümlələr həmişə dialoji nitqdə istifadə olunur: 1) xüsusi suallar vasitəsilə yarımçıq cavab cümlələr formalaşır. Məsələn: How are you? – *Quite well, thank you.* 2) mübtədasız cümlələrdə (*I'm*, yaxud *it*) feili əlaqə, adətən, yalnız predikativdən qurulur. Məsələn: (*I'm...*) *Very glad to meet you.* 3) mübtədasız yarımçıq sual və nəqli cümlələr və *to have* köməkçi feili (Present Perfect) yaxud *to be* (Present Continuous). Məsələn: (Have you) *Been here long?*– Yes, two hours already.(Are you) *Going home?*– Not yet. 4) mübtədasız yarımçıq sual və xahiş-sual *you, would* və *ya do* köməkçi feil olmadan. Məsələn: (Would you)*Mind if I come along with you?*(Do you) *See what mean?* 5) ümumi sualdan doğan yarımçıq cavab, adətən, dərəcə, ölçü və tərz zərfliləri ilə qurulur. Məsələn: Are you fond of skating? – *Very.* 6) *I* mübtədasız və köməkçi feilsiz yarımçıq cümlə. Məsələn: (I shall) *See you tomorrow.* 7) *It* formal mübtədasız yarımçıq cümlə. Məsələn: (It's) *No use asking him about.* 8) mübtədasız və xəbərsiz yarımçıq cümlə həmsöhbətlərin istək və arzusunu ifadə edir. Məsələn: *How about an ice-cream?What about a walk?Some biscuits?An apple?*⁵.

Dialoq mühitində təktərkibli cümlənin bütöv forması ilə yanaşı, yarımçıq şəklə düşmüş qeyri-müəyyən şəxslı forması da çox işlənir. Məsələn:

– *Hamını apardılar, ya tək səni?* – *Əlbəttə, mənı.*

Birinci cümlə sualdan ibarət olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, sonuncu cümlə isə yarımçıq qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir.

Azərbaycan dilində yarımçıq cümlənin özünəməxsus formalaşma şəraiti vardır. Yarımçıq cümlələr həm də cümlə üzvləri əsasında formalaşır: 1) mübtədə əsasında formalaşanlar: O nədir? – *Başlıq* (İ.Şıxlı). Yarımçıq cümlədə əvəzliliklə ifadə olunmuş mübtədə

⁵ Сытель, В.В. Грамматика английского языка / В.В.Сытель, Э.П.Шубин. – Москва: Просвещение, – 1965

(o) buraxılmışdır; 2) Xəbər əsasında formalaşanlar: – Şini boşalan təkər varmı? – *Var, ağa* (İ.Şıxlı);

3) Tamamlıq əsasında formalaşanlar: – Kimi deyirsən? – *Elə biri Qoca dayını* (İ.Şıxlı); 4) Zərflik əsasında *formalaşanlar*: – *Hara getmişdin?* – *Qəbiristanlığa* (İ.Şıxlı).

Təhlil göstərir ki, bu dillərdə yarımçıq təktərkibli cümlələrin semantik və informativ yükü, məqsədi aşağıdakı xüsusi amillərlə şərtlənir: a) kontekstual-nitq amili: nə vaxt struktur sxemdə yarımçıqlıq reallaşırsa, kontekstual üslubi məqsəd şərtləşir; b) kommunikativ-informativ amal. Məsələn, Azərbaycan dilinə aid olan aşağıdakı dialoq parçasında kontekstual-nitq amili gerçəkləşmiş, qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlə şəklində üzə çıxmışdır: – Xeyirdir, Əşrəf koxa, icazə verdilər. – *Nəyə?* – *Məktəb açmağa.* – *Yəni əməlli-başlı məktəb?* – Bəli. *Lap əməlli-başlı* (İ.Şıxlı).

Kommunikativ-informativ faktor isə bu mətndə özünü göstərmir:

– Kənddə “Buzlu yaylağ”a sizi aparırdılarmı? – *Ayda bir dəfə.* – *Nə üçün ayda bir dəfə?* – *Bəli, ayda bir dəfə* (S.Rəhimov).

Ümumi şəxslı yarımçıq cümlə deyilən aşağıdakı dialoji mətndə isə hər iki amal gerçəkləşmişdir: – Cücəni payızda sayarlar. – *Saysınlar də* (S.Rəhimov); – Axı adətə görə sağ adamın adını təzə doğulan körpəyə qoymazlar. – *Qoymurlar-qoymasınlar* (S.Rəhimov)

Yarımçıq cümlələrin təktərkibliliyini və ya cüttərkibliliyini müəyyənləşdirmək üçün yarımçıq cümlə ilə buraxılan baş üzv təsəvvürdə birləşdirilir. Təsəvvürdə tutulan cümlənin quruluşuna görə yarımçıq cümlənin növləri aşağıdakılar ola bilər: 1. müəyyən şəxslı yarımçıq cümlə; 2. qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlə; 3. ümumi şəxslı yarımçıq cümlə; 4. şəxssiz yarımçıq cümlə.

Bu yarımfəsldə türkoloji və Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumi dilçilikdə təktərkibli və cüttərkibli yarımçıq cümlə problemi ilə bağlı tədqiqat işləri də aparılır.

İkinci yarım bölmədə yarımçıq cümlənin struktur-semantik tipləri, dialoji və monoloji nitqdə funksionallaşması məsələlərinə nəzər yetirilir. Qeyd olunur ki, mətn iki cür nitq formasından qurulur:

monoloq və dialoq. İstər monoloq, istərsə də dialoq xüsusi tip yarımçıq cümlələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Özbək dilçisi A.Babayeva qeyd edir ki, *yarımçıq cümlənin işlənmə şəraitindən danışarkən onun dialoq və monoloq nitqi üçün səciyyəvi olmasını göstərməliyik*⁶. Yarımçıq cümlələri, hər şeydən əvvəl, dialoq nitq meydana çıxarır, onlar bu mühitdə formalaşır. Dialoji nitqdə yarımçıq cümlələr, əsas etibarilə sual-cavab replikası zəminində formalaşır və verilən sualın xarakterinə uyğun gəlir. Sual-cavab replikasında müxtəlif səciyyəli yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur ki, bunların yaranma mühiti, situasiyası bir-birindən fərqlənir.

Yarımçıq cümləni yaradan üzvün sual hissəsində iştirak edib-etməməsinə əsasən dialoji nitqi iki yerə ayırmaq olar: 1.Sual replikası bütöv cümlə şəklində olur. Yarımçıq cavab cümlə bir çox əlamətlərinə görə sual cümləsinin mənasına müvafiqdir. Yəni yarımçıq cümlənin üzvü sual cümləsində iştirak edən üzvlə bir çox hallarda oxşar sintaktik keyfiyyətə malik olur. Bu, sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə qurulan sual cümlələrində özünü göstərir. Məsələn: – *Hansı tərəfə getmək fikrindəsən?* – *O (İ.Şıxlı).*

2. Dialoqda yarımçıq cümlələr dialoq replikalarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır. Məsələn:

– *Deyirlər ki, qış fəslində cənnətin qapıları Muğana tərəf açılır.*– *Açılır, açılısın də...*(M.İbrahimov).

– *They say in winter the doors of paradise are opened towards Mughan*

– *Well?*

Dialoji nitqin yarımçıq cümlələri bütöv cümlədə iştirak edən üzvlərdən biri, təkrarsoruşma və s. əsaslara görə qurulur; bu onların başlıca əlamətlərindəndir.

Monoloq nitqində də yarımçıq cümlələr funksionallaşır. Dialoji və monoloji nitqlərin yarımçıq cümlələri həm meydana çıxma şəraitinə, həm də sintaktik strukturuna əsasən bir-birindən ayrılır. Monoloji nitqdə yarımçıq cümlələr özündən əvvəlki cümlədə adı

⁶ Бабаева, А.Н. Неполные предложения в современном узбекском литературном языке: / автореферат дис. ... кандидата филологических наук / – Ташкент, 1968. – с. 3

çəkilən üzvün təkrarlanması nəticəsində meydana çıxır. Mahiyyətə bu, təkrarın aradan qaldırılması məqsədilə baş verir. Məsələn: *Nə ünvanı vardı, nə də imzası* (İ.Hüseynov); *Günlər günlərə bənzəyirdi, illər illərə...* (İ.Hüseynov); Qarşılaşdırılan dillərdə yarımçıq cümlənin bir sıra tipləri fərqləndirilir: 1) kontekstual və ya situativ yarımçıq cümlələr; 2) elliptik cümlələr; 3) qoşulma tip yarımçıq cümlələr. **Kontekstual və ya situativ yarımçıq cümlələrdə** buraxılmış üzv kontekstə və ya situasiyaya görə müəyyənləşdirilir. Kontekstual yarımçıq cümlədə iş görən əvvəlki cümlədə mübtədə, yaxud mürəkkəb mübtədanın tərkib hissəsi funksiyasında işlənən sözdür. Məsələn: *Şamxal gözünü səmadakı ulduzlara dikmişdi. Yata bilmirdi* (İ.Şıxlı). Belə tipli yarımçıq cümlədə işi görən özündən əvvəl gələn cümlənin tamamlığı və yaxud mürəkkəb tamamlığın tərkib hissəsi funksiyasında işlənən sözdür. Məsələn: *Nökərlər palıd odunun sürüşüb düşən közlərini bir az da irəli çəkdilər. Şişləri yan-yanə düzdülər* (İ.Şıxlı). Kontekstual yarımçıq cümlələrin bir növü də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsindən ibarətdir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini təşkil edən sadə cümlələrdə də baş üzvlərdən biri, yaxud hər ikisi buraxıla bilər. 1) Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin hər biri yarımçıq cümlə vasitəsilə təzahür olunur: *Şamxal qabaq tərəfə keçdi, Güləsər isə yan* (İ.Şıxlı). 2) tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti yarımçıq cümlə ilə ifadə olunur. Bu cür cümlələr daha çox danışiq dili, atalar sözləri, məsəllər üçün xarakterikdir: *Adamı sözündən tutarlar, heyvanı buynuzundan. = Take the bull by the horns, but take a man at his (her) word.* Müəyyən şəxsi cümlələrdə: *Allah min dərd verib, min bir də dərman. = Every disease has its medicine.* Azərbaycan dilinin şəxssiz cümlələrinə mürəkkəb cümlələrin tərkibində rast gəlinir: *Durnaya elə gəldi ki, bu bir an içərisində ana on ilə qədər qocalmışdır* (İ.Əfəndiyev). Situativ yarımçıq cümlə strukturunda buraxılmış üzv nitq situasiyası nəzərə alınaraq işlədilmir, amma bu situasiyada həmin buraxılmış üzv anlaşılar. Məsələn, iki və ya daha artıq şəxsin iştirak etdiyi ünsiyyət prosesində danışanlar üçün anlaşılıq olan şeylərin adı çəkilməsə də, onları situasiyadan başa düşmək olur. Məsələn: *-Tut (çantanı). -Göstər görüm (kitabı).*

"Really! Have you a daughter as big as that? Why, she must be seventeen!" "Nearly eighteen!" Situativ yarımçıq cümlələrdə bəzən müəyyən səbəblə bağlı cümlə kəsilir, sonrakı dialoqda kəsilən hissənin "yeri dolur". Məsələn: *Sənin yaxşılıq eləmək istədiyini başa düşürəm, amma... – Amması-zadı yoxdur.* (İ.Şıxlı).

Elliptik cümlələrdə "xəbər sıfır variant"da olur. Ellipsisin əlamətdar cəhəti odur ki, cümlənin tərkibində işlənən zaman danışanın məqsədindən, arzusundan asılı olaraq bərpa edilməsi asanlıqla baş verə bilər. *"Ellipsisin yaranma səbəbi bütün dillərdə ümumi xarakter daşıyır. Lakin hər bir dil öz strukturuna müvafiq xüsusi elliptikləşdirmə üsullarına malikdir"*⁷.

Elliptik cümlələr müstəqil, struktur baxımdan yarımçıq sayılır. Bu cür cümlələrdə hər hansı bir üzvün buraxılması cümlənin ümumi məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Bu xüsusiyyətlərinə görə elliptik cümlələr yarımçıq cümlələrin başqa növlərindən fərqlənmiş olur. Semantik müstəqillik elliptik cümlə növünün əsasını təşkil edir. Yarımçıq cümlələr fikrin ən az söz və ifadə ilə çatdırılmasına xidmət edir: *– Pəncərəni açsaq olmazmı, adam darıxır.– Bu saat, – deyə Əhməd otağın Kürə baxan tərəfinə keçdi.* (İ.Şıxlı).

Həmin dialoqda "bu saat" elliptik cümlədir, xəbəri (açmaq) buraxılmışdır. Yuxarıdakı mətnə əsasən buraxılmış xəbəri təsəvvür etmək mümkündür.

Digər bir nümunədə də elliptik cümlədən istifadə olunmuşdur:

– Fikrinizə başqa şey gəlməsin, adam tək olanda qapı-bacanı basdırır.

– Əlbəttə, təklik pis şeydir. – Üstəlik də qəriblik. (İ.Şıxlı).

Bu yarımfəsildə yarımçıq cümlənin qoşulma tipindən, yarımçıqlıq və qarışıq hadisələr, parselyasiya və qoşulma konstruksiyalardan da bəhs olunur. Nitq prosesində müəyyən bir cümlə-söyləmə daxil ola bilən nitq elementi (sözlər, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlə komponentləri) əvvəldən planlaşdırılmış əsas, özül cümlə strukturuna daxil ola bilmir, sanki qəflətən yada düşən vacib

⁷ Bəylərova, A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar / A.M.Bəylərova. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 14

bir element kimi əsas cümləyə əlavə edilir, qoşulur. Nəticədə bu cür qurulması qoşulan hissənin semantik zəifliyinə deyil, əksinə, aktuallaşmasına səbəb olur. *“Nəticədə prosesində yaranan bu cür əlaqəli cümlələrdən birincisinə əsas (özül) cümlə, sonrakına qoşulma konstruksiya deyilir. Bu tip yarımçıq cümlələrin formalaşmasında qoşulma əlaqəsi mühüm rol oynayır”*⁸.

Yarımçıq cümlənin bir qrupunu parselyasiya hadisəsi nəticəsində meydana çıxan konstruksiyalar təşkil edir. Məsələn:– Pulla əsgər tutdular. *Danqır Abbasi, Kök Məşədi Məhəmmədi, Taq Hamidi* (Mir Cəlal).

*“Bu tip yarımçıq cümlələrin qurulmasında parselyasiya hadisəsi mühüm rol oynayır. Qoşulma konstruksiyalar bir çox hallarda bir özül cümlənin bölünməsi, parçalanması əsasında əmələ gəlir. Ona görə də dilçilikdə bu hadisəyə “parselyasiya”, qoşulma konstruksiyalara isə “parselyat” da deyilir”*⁹. Məsələn: Lakin Miranşah əlacını başqa şeylərdə tapdı: *ovda, şərabda və qadında* (İ.Hüseynov). Bu, cütlükli qoşulma yarımçıq cümlədir. Çünki “*ovda, şərabda və qadında*” konstruksiyası əvvəlinci cümləyə əsasən cütlüklidir.

Dissertasiyanın II fəslə **“Təklükli yarımçıq cümlələrin tipologiyası və təsnifi”** adlanır. *Birinci yarımbölmədə təklükli yarımçıq cümlələrin növləri* müəyyənləşdirilərək yeddi paragrafda təqdim edilir. Qeyd edilir ki, təklükli cümlələrlə cütlükli cümlələr arasında tipoloji və xarakter baxımdan paradigmatik əlaqə mövcuddur. Məsələn, paradigmatik sıraya nəzər salaq: *Qışdır. Qış idi. Qış olacaq. Qış olaydı*. Belə paradigmatik sıra hər bir cümlənin müstəqil statusa malik olduğunu göstərir. Məsələn, *And then he'd come down here – to the country. A dead and alive place* (kontekst keçmiş zamandır). Bu təklükli cümlədə sıra daxili model səviyyəsində dəyişmişdir.

⁸ Хатиашвили, Л.Г. Присоединительные связи в русском языке / Л.Г.Хатиашвили. – Тбилиси: Издание Тбилисского Университета, – 1963. – с.7

⁹ Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – с. 5. – 2008. – с. 243

Müxtəlif sistemli dillərdə təktərkibli yarımçıq cümlələrin işləklik dairəsinin üç halı araşdırma nəticəsində müəyyənlanmışdır: 1) adətlərdən və adət şəkli almış təsərrüfat işlərindən danışıldıqda: – *Cücəni payızda sayarlar. –Saysınlar*; 2) müəyyən bir ümumi arzu bildirdikdə: –*Vəli, belədir, bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan, dağ olar- Mən həmişə baxmışam* (Ə.Muğanlı); 3) atalar sözlərində: – *Uman yerdən küsərlər, ay Səlim.- Bilirəm, küsərlər* (Ə.Cəfərzadə).

Bütöv təktərkibli cümlələrlə başlanan konstruksiyalar dilin inkişafı prosesində dəyişir, nəticədə nitq prosesində yeni sintaktik modellər formalaşır. Yeni struktur-semantik xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bu modellər yarımçıq təktərkibli cümlələri əhatə edir. Dil sistemində bütöv və yarımçıq cümlələr arasında sintaktik əlaqə və münasibətlər yaranır. Yarımçıq cümlələrdə fasiləsiz pozulma halları nitq prosesində meydana çıxır. Buraxılmış üzvlər dil və nitq semantikasında bərpa oluna bilər.

Sadə cümlələrin bir qismi baş üzvlərdən birinin iştirakı ilə formalaşır və başqa baş üzvün işlənməsinə lüzum qalmır. Bu cür sadə cümlələrin bir hissəsi xəbər əsasında, başqa hissəsi isə mübtəda əsasında qurulur. Belə model təktərkibli cümlə modelini gerçəkləşdirir. Bunların mövcud növləri – şəxssiz, qeyri-müəyyən, ümumi şəxslı bütöv cümlələrin invariantı kimi yarımçıq formaları da dil sistemində, xüsusən dialoji mühitdə əmələ gəlir. Beləliklə, təktərkibli cümlələrdə struktur-semantik yarımçıqlıq məsələsi aşağıdakı ardıcılıqla şərh edilir: 1. Strukturca yarımçıq və semantik cəhətdən bütöv təktərkibli müəyyən şəxslı cümlələr; 2. Strukturca yarımçıq və semantik cəhətdən bütöv təktərkibli qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr; 3. Strukturca yarımçıq və semantik cəhətdən bütöv təktərkibli ümumi şəxslı cümlələr; 4. Strukturca yarımçıq və semantik cəhətdən bütöv təktərkibli şəxssiz cümlələr; 5. Nominativ cümlənin yarımçıq tipi.

Müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələrin əsas quruluş mərkəzi məhz xəbərdən ibarət olur, cümlə xəbərin bazası əsasında formalaşır və bütün üzvlər məhz xəbərin ətrafında mərkəzləşir. Müəyyən şəxslı təktərkibli cümlənin əsas xüsusiyyəti cümlənin əmələ gəlməsi üçün mübtədaya qətiyyətə ehtiyac olmadığı, əksinə, mübtədanın iştirakı

cümləni qüsurlu bir hala sala bilməsidir.

Təktərkibli müəyyən şəxslı cümlələrin əmələ gəlməsi üçün xəbərin buraxılması şərtədir. Xəbər buraxıldığına görə təktərkibli müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələr ikinci dərəcəli üzvlər əsasında formalaşır. Buna görə müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələri struktur nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) tamamlığı buraxılmış və xəbər əsasında formalaşanlar:– Köçə çatarmı?–*Çatar*, heç darıxma (İ.Şıxlı). Müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədanı axtarib tapmaq olar. Konkret dil materialları da göstərir ki, bunlar təktərkibli konstruksiyalar üçün xarakterikdir. Çünki subyekt məhz qrammatik şəxslə öz ifadəsini tapır. 2) təyin əsasında formalaşanlar: Bunun üçün mübtədanın leksik yolla ifadəsinə ehtiyac qalmır. A.Q.Rudnev yazır ki, *belə cümlələrdə mübtədə “po ştatı” durumunda özünü göstərir. Adətən, həmin formalar bütöv olur*¹⁰. Məzmunu kontekstdən və situasiyadan kənarda müəyyənləşir. Müəyyən şəxslı cümlədə baş üzv xəbərdən ibarətdir. Xəbər müəyyən şəxslı cümlələrdə feilin birinci və ikinci şəxsində ifadə olunur: 3) mübtədası buraxılmış və zərflik əsasında formalaşanlar: a) yer zərfliyi əsasında:– *Gedirəm*.– *Hara?*– *Kəndə (danışiq dilində)*;–*I am leaving*.–*Where?*–*To the village (discourse)*.

Buradakı “Kəndə” yarımçıq cümləsi “gedirəm” xəbərinə əsasən təktərkibli müəyyən şəxslı yarımçıq cümlə sayılır. Mübtədə və xəbər (*mən gedirəm*) buraxılmışdır. “Kəndə” yarımçıq cümləsi qrammatik quruluş etibarilə “gedirəm” xəbəri ilə əlaqəyə girmişdir. “Gedirəm” xəbəri isə təktərkibli müəyyən şəxslı cümlədir.

b) zaman zərfliyi əsasında: – *Getmək istəyirsiniz?*– *Bəli*.– *Nə vaxt?*– *Elə bu saat* (İ.Şıxlı);– *Are you going to leave?*–*Yes*.–*When?*–*Right now*;

Xəbər müəyyən şəxslı cümlələrdə aşağıdakı formalarla ifadə olunur. Bütün zamanlarla– keçmiş, indiki və gələcək zamanlarla:

– Çörək bişirtədimisənmi?– Bişirtədimişəm (İ.Şıxlı);

Qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələr təktərkibli cümlənin baş üzvlərdən yalnız xəbər iştirak edən növüdür. Xəbərdə ifadə

¹⁰ Руднев, А.Г. Односоставные предложения / А.Г.Руднев. – Ленинград: – 1957. – с.32

edilən işin subyekti qeyri-müəyyən şəxsdir. Q.Kazımov yazır ki, *qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə danışanı, dinləyəni işin icraçısı deyil, iş özü maraqlandırır; icraçının bir mübtədə kimi ifadəsi vacib sayılmır. Lakin bu cür cümlələrdə işi icra edən qeyri-müəyyənliyi müxtəlif keyfiyyətdə olur. Bəzən qeyri-müəyyənlik az, bəzən çox olur*¹¹.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələr həm canlı danışq dilində, həm də bədii əsərlərdə geniş yayılmışdır. Belə cümlələrdə irəli sürülən hökm, əlbəttə, qeyri-müəyyən şəxsə aiddir.

Qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələrin buraxılmış xəbəri feilin bütün zamanları və III şəxsin cəmi ilə ifadə olunur. Məsələn: – *Onu hansı işə göndəriblər? – Öz ixtisası üzrə.*

Yarımçıq cümlənin qeyri-müəyyənliyini mətnə iştirak edən qeyri-müəyyən şəxslı xəbəre əsasən müəyyən etmək olur. Məsələn: – *Deynən qızı gətirsinlər. – Nə qız? (İ.Şıxlı).*

Bədii əsərlərdə daha çox müşahidə olunan qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələr dialoq mühitini yığcam forma ilə təmin edir. Belə cümlələri struktur əsasına görə bir neçə növə ayırmaq olar:

1) tamamlıq əsasında:– Oxuduğunuz yerdə sizə dovğa bişirirləmi?

– Yox. – *Xəngəl necə? – Yox. – Bəs plov? (İ.Şıxlı);*

2) zərflık əsasında. a) zaman zərflıyi əsasında:– Çalışdığınız bölgədə sizə yemək verirləmi?– *İki gündən bir! (danışq dilində);*

b) yer zərflıyi əsasında:– Deyəsən, aparırlar. – Aparırlar?– *Bir baş həbsxanaya (danışq dilində);*

b) səbəb zərflıyi əsasında:– Sənə niyə belə ad qoyublar?– Nə bilim. – *Şapka geydiyinə görə? – Yəqin (İ.Şıxlı);*

3) təyin əsasında:– Xeyirdir, Əşrəf koxa, icazə verdilər. – Nəyə?– Məktəb açmağa. – Yəni lap *əməlli-başlı məktəb? – Bəli, lap əməlli-başlı məktəb (İ.Şıxlı).*

Ümumi şəxslı yarımçıq cümlələr. Qrammatik quruluş və mənə cəhətdən müqayisə olunan dillərin eynitiplı cümlələri də

¹¹ Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 5. – 2008. – s.184

adekvatdır. Azərbaycan və ingilis dillərində ümumi şəxslı cümlələrin, o cümlədən bu tip yarımçıq cümlənin ən tipik forması xəbərin ümumiləşmiş mənada II şəxsin təkı biçimində təzahür olunduğı cümlələrdir. Bu cür cümlələrdə II şəxsin təkı müstəqil mənada II şəxsin təkınə deyil, bütün şəxslərə və ya bir qrup şəxsin hamısına aid edilə bilən işi, hərəkəti ifadə edir. Məsələn:

– *Yeriyəndə gərək dabanlarını yerə bərk vurasan ki, bədənini titrəyə.*

– *Bəli, gərəkdir bərk vurasan (İ.Şıxlı);*

– *You should tread on your heels so firmly while walking that you feel how your body trembles. – Yeah, one should tread on heels firmly;*

Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri III şəxsin cəm formasında da ifadə olunur. Məsələn:

– *Deyirlər, ölünün dalınca danışmazlar.*

– *Deyirlər, desinlər də (İ.Hüseynov);*

Dialog mühitində təktərkibli cümlənin maraqlı növü ümumi şəxslı cümlələrdir. Ümumilik anlayışı ümuma, hamıya və ya çoxuna aid olma əlamətidir. Bu əlamət dilin sintaktik səviyyəsinə də tətbiq olunur. Sintaktik vahid kimi təktərkibli cümlənin struktur-semantik tiplərindən biri də ümumi şəxslı cümlədir. Məsələn:

Başqasının sözüəndən çox öz gözüə inan; Bugünkü işini sabaha qoyma; Open the window. – Откройте окно. – Pəncərəni aç; Go on reading – Oxumağı davam etdirin; No smoking! – Siqaret çəkmək qadağandır! To see her again! – Swimming in that icy water!

Müasir Azərbaycan dilində ümumi şəxslı yarımçıq cümlələr təsriflənən feillərin I və II şəxsinin tək və cəmi ilə formalaşır. Bu cür cümlələr daha çox atalar sözləri və məsəllərdə, eləcə də nəsihətlərdə istifadə olunur. Bəlli olduğı kimi, danışan konkret şəxsə deyil, ümumiləşdirilmiş cəmiyyə müraciət edir. Bu durumda dinamik-məntiqi vurğı hərəkət bildirən baş üzvün – xəbərin üzərinə düşür.

Məsələn:– Bu günün işini sabaha qoymazlar.– Əlbəttə, qoymazlar (S.Azəri); *Never put off till tomorrow.*

Cəmiyyətdəki sosial inkişaf prinsipləri ilə bağlı olaraq ortaya çıxmış bu tip ümumi şəxslı yarımçıq cümlələr mətbuat dilində də

yayılmışdır: *Ölkəyə bol tərəvəz!* (“verək”); *Vətənə bol məhsul!* (“verək”) və s.

*Ümumi şəxslı yarımçıq cümlələrə xas olan əlamət budur ki, subyekt və predikatlıq bir üzvdə cəmləşir. Yəni cütlərkıblı cümlələrdə ayrı-ayrı sözlərdə öz əksını tapan predikat və subyekt həmin cümlələrin bir üzvündə birləşir. İki əsas əlamətin bir sözdə, bir üzvdə birləşməsi cümlənin quruluşuna təsir göstərdiyi, onu dəyişdirdiyi kimi, cümlədəki sözlərin yerini, sırasını və beləliklə, vəzifəsini də dəyişdirir*¹².

Ümumi şəxslı yarımçıq cümlələrdə ifadəsini tapan əmr, buyruq ümumi şəxsə addır. Bu tip cümlələrin xəbəri II şəxsin təkı, III şəxsin cəmi, bəzi hallarda isə I şəxsin tək, yaxud cəmi ilə təzahür olunur. Bu, həmin konstruksiyalar üçün sintaktik norma sayılır.

Ümumi şəxslı yarımçıq cümlələr də struktur cəhətdən bütöv və yarımçıq ola bilir. Bu növlərin hər ikisinə dialoji nitqdə rast gəlmək olur.

Ümumi şəxslı yarımçıq cümlələrin mübtədasına qarşı sual qoyula bilmir. Amma bəzi hallarda subyekt cümlədə irəli sürülən fikri konkret bu və ya başqa şəxsə aid etmək niyyətindədir. Bu vaxt ümumi şəxslı yarımçıq cümlə cütlərkıblı cümlə biçimində yaranır. Məsələn:

– *Məncə, sağ adamın adını uşağa qoymazlar!* – *Mən də eşitmişəm, qoymazlar! Qoyanda nə olar?* (S.Süleymanov).

Bu dialoqun birinci cümləsi (sağ adamın adını uşağa qoymazlar!) məsləhət xarakterli ümumi şəxslı cümlədir. Həmin replikanın davamı kimi tamamlıq budaq cümləsi gəlir (mən də eşitmişəm ki...). Onun “qoymazlar” hissəsi ümumi şəxslı yarımçıq cümlədir. Həmin yarımçıq cümlə ilə subyekt həmin fərqi fərdiləşdirməyə nail olur, yəni özünə aid edir.

Ümumi şəxslı yarımçıq cümlələrdə ümumilik yalnız qrammatik üsulla öz əksini tapır.

Ümumi şəxslı yarımçıq cümlələrdə bir sıra semantik cəhətlər vardır: 1) adi məlumat bu cümlələrlə verilə bilir: – *Ay qoca, bir parça*

¹² Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.M.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. – s.5-107

çörəyi də bizə çox görürlər. – Çox görürlər, bala! (danışıq dilində); 2) məsləhət verilir: – *Yorğanına bax, ayağını uzat! – Sözün düzü budur (Ə.Vəliyev).* – *Görməzlər, görməzlər (S.Rəhimov);* 3) təəssüf-etiraz ifadə olunur: – *Heç insafdır, bu cür havada “Qızıl bulağ”a enib suyundan içməyəsen? – İçmək lazımdır (S.Rəhimov);* 4) nəsihət-etiraz ifadə olunur: – *Nabələd adamla belə rəftar etməzlər. – Elədir ki, var! (B.Bayramov)*

Şəxssiz yarımçıq cümlələr. Bu bölmədə ayrı-ayrı dövrlərdə şəxssiz cümlə ilə bağlı tədqiqatçıların araşdırmaları təhlil olunur. Mübtədasız cümlənin bir növü şəxssiz cümlələrlə yarımçıq cümlələrin birgə vəhdəti olan şəxssiz yarımçıq cümlə probleminə aydınlıq gətirilir. Təktərkibli cümlələrin digər növlərində xəbərdəki şəkilçiyə əsasən mübtədə vəzifəsində çıxış etməli sözü təəvvür etmək olur. Amma şəxssiz cümlələrdə mübtədani şərti də olsa bərpa etmək mümkün olmur. Mübtədasızlıq bu cür cümlələrin təbiətinə xas olan xüsusiyyətdir. Məsələn: – *Tüklü motal pendiri yaxşı saxlar. – Əlbəttə, yaxşı saxlar (S.Rəhimov); It is dark = It's dark. – Sakitlikdir.*

Azərbaycan və ingilis dillərində şəxssiz yarımçıq cümlə ismi və feili olmaqla iki yerə ayrılır: 1) ismi şəxssiz yarımçıq cümlələr: – *Sənin toyun nə vaxtdır? – Payızda; – Şəhərdə vəziyyət nə təhərdir? – Sakitlikdir;* 2) feili şəxssiz yarımçıq cümlələr:– *Dünya malına güvənilməz, bala! – Güvənilməz (Azərbaycan nağılları);*

“Məsdər + lazım” strukturu belə cümlələr üçün səciyyəvidir: – *Dallarınca düşmək lazımdır. – Əlbəttə, lazımdır (İ.Şıxlı); – Onu harada axtarmaq lazımdır? – Elmdə, maarifdə (İ.Şıxlı);* Belə cümlələrdə bəzi hallarda mübtədə da işlənə bilir ki, bu da onların cütlərkibliliyə meyli ilə izah olunur. Fikrimizcə, şəxssiz cümlələrdə mübtədadan danışmaq artıqdır. Şəxssiz cümlələrdə subyekt ifadə edən söz formaca mübtədani yada salırsa da, məzmun etibarilə mübtədə kimi deyil, subyekt ifadə edən vahid olaraq qalır və cümlənin quruluşuna təsir etmir.

Müqayisə olunan dillərdə şəxssiz yarımçıq cümlənin spesifik xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, cümlədə subyekt bildirən, işin, hərəkətin aid olduğu şəxsi ifadə edən və buna görə də zahirən mübtədani yada salan sözü də işlətmək mümkün olmur.

*“Şəxssiz yarımçıq cümlələrdən danışarkən qrammatik şəxs ilə məntiqi şəxs anlayışını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Çünki çox vaxt qrammatik şəxs anlayışı ilə məntiqi şəxs anlayışı dolaşmış salındığı üçün şəxssiz cümlələr məsələsi yanlış şərh olunur”*¹³. Şəxssiz yarımçıq cümlələrdən də danışılarkən qrammatik şəxs nəzərdə tutulur ki, bu da xəbərlə uzlaşaraq mübtədə vəzifəsini yerinə yetirən vahiddir.

Tədqiqatçılar şəxssiz yarımçıq cümlələri buraxılan hissələrinə görə 2 yerə ayırmışlar: *“1) xəbəri tamamilə buraxılan şəxssiz yarımçıq cümlələr; 2) xəbərin bir hissəsi buraxılan şəxssiz yarımçıq cümlələr”*¹⁴. A.Nazarov xəbərin bir hissəsi buraxılan şəxssiz cümlələri də, öz növbəsində, iki yerə ayırmışdır: *“a) şəxssiz-predikativ sözü buraxılıb, məsdər iştirak edənlər; b) məsdəri buraxılıb, şəxssiz-predikativ söz iştirak edənlər”*¹⁵.

Z.Budaqova türk dillərindəki şəxssiz cümlələri öz xarakterinə görə başqa dillərdəki (məsələn, rus, alman, ingilis və s.) şəxssiz cümlələrdən fərqləndirir. Belə ki, rus, alman, ingilis dillərində şəxssiz cümlələrin xəbəri, əsasən, şəxssiz feillərlə ifadə edilsə, türk dillərində belə feillər mövcud deyildir. Lakin bu heç də bəzi dilçilərin düşündüyü kimi, həmin dillərdə şəxssiz cümlələrin olduğu fikrini inkar etmir. *“Şəxssiz feil və şəxssiz cümlə anlayışları bir-biri ilə bağlı olsa da, bunlar iki müxtəlif qrammatik kateqoriyaya aiddir. Şəxssiz feillər morfoloji, şəxssiz cümlələr isə sintaktik kateqoriyadır”*¹⁶.

Şəxssiz cümlə təktərkiibli cümlənin bir növüdür. Q.Kazımov təktərkiibliyin tipik nümunəsinin şəxssiz cümlələrdən ibarət olduğunu vurğulayır və onun şəxssiz cümləyə verdiyi tərif daha dolğundur: *“Mübtədası olmayan, fikir predmeti xəbərlə birlikdə*

¹³ Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər / – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, – 1963. – s.51

¹⁴ Назаров А.Н. Неполные предложения, условия их употребления и их структуры: / автореферат дис. ... кандидата филологических наук / – Пенза, 1951. – с.3, 14

¹⁵ Yenə orda. – s.17

¹⁶ Budaqova, Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə / Z.İ.Budaqova. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, – 1963. – s.133

təsəvvür edilən təktərkibli sadə cümlələrə şəxssiz cümlə deyilir”¹⁷.

“Şəxssizlik” termin-anlayışı altında mübtədanın olmaması yaxud qeyri-mümkünlüyü dərk edilir. İngilis dilindəki şəxssiz cümlələrdə də hərəkətin subyektı olmadığı üçün belə cümlələrdə istifadə olunan *it* formal mübtədası qrammatik mübtəda formasında təzahür olunur. Şəxssiz cümlədəki həmin formal subyektlə şəxslı cümlədə hər cür subyekt yox, qrammatik subyektin – mübtədanın varlığı nəzərdə tutulur. “*Şəxssiz cümlələrdə məqsəd dinləyənin diqqətini iş icra edənə cəlb etməkdən ibarət olmayıb, prosesi, işi ifadə etməkdir. Odur ki, şəxssiz cümlələrdə subyekt qrammatik mübtəda formasında ifadə olunmur və xəbərin formasına əsasən onu aşkarlamaq qeyri-mümkün olur*”¹⁸.

Şəxssiz cümlələrin xəbəri həm ismi, həm də feili olur. Bunların xəbəri daim III şəxsin morfoloji göstəricisini qəbul edir və bütün zamanlarda işlədilir. Məsələn:

– *Dünən nə günü idi?* – *Bazar (Dünən bazar günü idi) = It was Sunday yesterday;*

– *Səhərdir?* – *Səhərdir = It is morning;*

– *Yağır?* – *Yağır = It is raining.*

Dialogi mühitə düşən bu şəxssiz yarımçıq cümlələrdən də aydınlaşır ki, ingilis dilində *it* əvəzliyi ilə təzahür olunan mübtəda heç bir gerçək şəxsi – subyektı göstərmir, xəbərin içində yoxa çıxır və onu ayıraraq müstəqil baxmaq mümkün olmur. Bu cür mübtədanı şəxssiz adlandırırlar.

Nominativ (adlıq) cümlənin yarımçıq tipi. “*Nominativ, yaxud adlıq cümlələrdə predmet, şəxs, proses, hadisələrin adı çəkilir və onların mövcud olduqları bildirilir. Adlıq cümlələr, bir qayda olaraq, isimlərlə və söz birləşmələri ilə ifadə olunur və onlarda zaman göstəricisi olmasa da, belə cümlələr zaman məzmunu*

¹⁷ Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 5. – 2008. – s.190

¹⁸ Hacıadə, A.Y. Müasir ingilis dilində “it” əvəzliyi ilə başlanan cümlələr və onların Azərbaycan dilində qarşılığı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... dis. avtoreferatı / – Bakı, 2012. – s.8

daşıyır”¹⁹.

Tədqiq edilən dillərdə adlıq cümlənin bir sıra semantik-funksional növləri vardır: 1) predmet, hadisə, proseslərin adı çəkilən və beləliklə də onların mövcud olduğunu bildirən adlıq cümlələr: *Gecə. Bağlı kameranın boğuş havası*; 2) predmet, hadisə, proseslərin adlarının çəkilməsi ilə yanaşı, danışanın onlara qarşı emosional münasibətini də bildirən cümlələr: *Necə bir gecə! Nə xoş təsadüf! Nə böyük səadət!*

*“İngilis dilində adlıq cümlələrlə yarımçıq cümlələrin fərqlərini belə izah etmək olar ki, adlıq cümlələr isim və ya ismi əlamətlərdən ibarət olduğu halda, yarımçıq cümlələr özündə heç bir ikinci dərəcəli üzvü saxlamır və feili xəbərlə əlaqə yarada bilir”*²⁰. Məsələn: *A small but cosy room. In the background, a little writing table. To the left a sofa*. Burada 1-ci cümlə adlıq cümlədir. 2-ci və 3-cü cümlələr isə təktərkibli yarımçıq cümlədir. Burada işlənən sözönülü ifadələr “in the background” və “to the left” yer zərfliyi ifadələridir. Bunlar yalnız feili xəbərə istinad edə bilər.

Tədqiqat göstərir ki, *“təktərkibli cümlənin nominativ tipi ilə yarımçıq cümlə bir-birinə həm oxşayır, həm də aralarında ciddi fərqlər özünü göstərir. Yarımçıq cümlə təktərkibli nominativ cümlədən fərqli olaraq semantik tamlığa və avtonomluğa malikdir”*²¹. Yalnız mübtədadan ibarət yarımçıq cümlələr ilk baxışda nominativ konstruksiyalara bənzəyir. Bu cür yarımçıq cümlələr özlərindən əvvəlki cümlədəki bir üzvün cavabı kimi çıxış edir. Nominativ cümlələrdə bu əlamət görünür. Nominativ cümlələr yarımçıq formaya düşə bilmir. Çünki belə cümlələrin dialoq mühitində iştirak etmə imkanları məhduddur. Yerdə qalan təktərkibli cümlə növləri – xəbər əsasında formalaşanlar dialoq nitqində nitqin mübadiləsinə təşkil edə bilirlər.

¹⁹ Tahirov, İ. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyası / İ.Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s. 67.

²⁰ Вострикова, Л.Н. Структура группы связочного глагола в современном английском языке / Л.Н.Вострикова. – Ленинград: Наука, – 1970. – с. 35-36

²¹ Мейсельман, К.А. К вопросу о разграничении неполных и односоставных предложений в современном английском языке // Ученые записки ЛГПИИЯ, – 1956. вып. III, – с.57

Söz-cümlə və yarımçıq cümlə. Dildə elə cümlələrə də rast gəlmək olur ki, onları baş və ikinci dərəcəli üzvlərə parçalamaq, onların bu və ya başqa üzvdən ibarət olduğunu təyin etmək çətinliyi meydana çıxır. Belə cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlanır. Üzvlənməyən cümlələrin 2 növündən danışılır: 1) söz-cümlələr; 2) vokativ cümlələr.

Söz-cümlə mübtəda əsasında formalaşan təktərkibli cümlənin bir növüdür. Söz-cümlə ilə yarımçıq cümlə arasında müəyyən sərhədlər vardır. *“Söz-cümlənin yarımçıq cümlədən əsas fərqli cəhəti onun baş və ikinci dərəcəli üzvləri olmamasıdır. Bundan başqa, yarımçıq cümlə eyni mətnə olan hissələri ilə əlaqələndirildikdə müstəqil fikir ifadə edir. Söz-cümlə isə eyni mətn daxilində öz hissələri ilə deyil, qonşu cümlələrlə əlaqəli şəkildə müəyyən fikir ifadə edir”*²².

Nə qədər canımızda can var sizin qulluğunuzda... – Əlbəttə, əlbəttə (Mir Cəlal).

We are at your service as long as we are alive... – Surely, surely.

Söz-cümlə nitqdə funksionallaşır. Azərbaycan dilində söz-cümlənin nitqdə funksionallaşmasında *hə, bəli, yox, xeyr* sözləri, ara sözlər, ədatlar, nidalar, nitq etiketləri formulları mühüm rol oynayır.

Bu fəsilə vokativ cümlə ilə yarımçıq cümlələrin fərqiindən də bəhs olunur.

Dissertasiyanın **III fəslində yarımçıq cümlələrin kommunikativ tiplərindən** bəhs olunur. İnsanın normal nitqinin kommunikativ istiqamətdə məqsədi aşağıdakı kimidir: 1) məlumatvermə, 2) soruşub-öyrənmə; 3) təkid-tələb. Yarımçıq cümlələr vasitəsilə də məlumat verilir, soruşulub öyrənilir, təkid-tələb olunur. Yarımçıq cümlə də ifadə məqsədinə əsasən müəyyən bölgülərə ayrılır. Buraya intonasiya da daxil edilir. Həmin məqsədlər yarımçıq cümlənin bir sıra kommunikativ tiplərini əmələ gətirir. Bunlar nəqli, sual, əmr və nida cümlələrindən ibarət olan yarımçıq cümlələrdir.

Birinci yarım bölmədə nəqli cümlədən ibarət yarımçıq

²² Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər / – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, – 1963. – s.95

cümlələr arasdırılır. Nəqli cümlələr ən geniş yayılmış tiplərdəndir. Onlar məzmun və strukturca zəngindir. Yarımçıq nəqli cümlələr adi intonasiya ilə söylənilir. Məsələn:

– *Müəllimə barəsində danışmaq lazımdır. – Lazımdır yox, vacibdir!* (Mir Cəlal).

I wonder if there is someone to give a ballot-paper to my mother. – Don't worry! She will be given!

İnkar cümlə cavab kimi: *Is it going to rain? – I hope not.*

– *Deyəsən Qədri çağırıdılar, deyəsən ona nəyi isə tapşırıdılar, təkid etdilər. – Deyəsən* (Mir Cəlal).

Nəqli təktərkibli yarımçıq cümlələrdə müəyyən bir rəy, fikir deyilir və yaxud nə isə barədə informasiya verilir. Bunların bir çoxu atalar sözü və hikmətli sözlərdən qurulur: *Qızı qoysalar öz kefinə ya zurnaçıya gedər, ya halvaçıya!* (Mir Cəlal)

2-ci yarım bölmədə sual cümləsindən ibarət yarımçıq cümlələr təhlil olunur. Yarımçıq cümlələrin ən çox işləndiyi dialoqun sual cümlələri açıq, alternativ, təhrik və ritorik səciyyəlidir.

Alternativ səciyyəli suallarda iki fikirdən birini müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədi güdülür. Belə suallar ingilis dilində, əsasən, iki və daha artıq ümumi sualdan ibarət olur və “or” (“və ya”) bağlayıcısı ilə əlaqələninir: – *Hər məxluqun bir xalığı olur, ya olmur? – Olur* (dan. dili); – *Onu gördülər, ya görmədilər? – Görmədilər* (dan. dili); – *Do you like tea or coffee? – Will the meeting start at five or at six?*

Xüsusi sual cümlələri ingilis dilində cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinə verilən suallardan ibarət olur. Məsələn: – *Who told you this?* (subject); – *Who can speak English?* (subject).

Sual cümləsi nəqli cümlənin çevrilmə bazası əsasında yaranır, xüsusi intonasiya ilə ifadə olunur. Sual cümləsindən ibarət olan təktərkibli yarımçıq cümlələr təkrar replikada meydana çıxır. Məsələn, təkrarlar aşağıdakı replikalarda özünü göstərir:

– Sözüünün yerini bilməyənəin gərək dərslərini verəsən. – *Dərsini verəsən?* (sualdan ibarət müəyyən şəxslə yarımçıq cümlə)

– Gözəl may axşamı idi. – *May axşamı?* (sualdan ibarət şəxssiz yarımçıq cümlə).

–Dənizdə küləkdir.– *Küləkdir?* (sualdan ibarət şəxssiz yarımçıq cümlə)

Dialog və monoloq nitqində sual əsasında formalaşan cavab yarımçıq cümlələr mətndə “yeni”ni aktuallaşdıran vasitə kimi çıxış edir: –Necə yaşayırlar? – *Yaxşı.*

Tədqiq olunan dillərdə yarımçıq sual cümləsinin iki növü özünü göstərir: 1) yarımçıq sual cümləsi sual əvəzlilikləri bazasında yaranır; 2) yarımçıq sual cümləsi əsas cümlənin bu və ya başqa üzvü əsasında qurulur.

3-cü yarım bölmədə əmr cümləsindən ibarət yarımçıq cümlələr araşdırılır. Bu tip yarımçıq cümlələr danışan şəxsin fikirlərini, arzu və istəyini, işə, hərəkətə münasibətini müxtəlif çalarda ifadə edir. Belə cümlələrin quruluşu cütlərkibli və təkərkibli ola bilər. Təsiri güclü olan əmr cümləsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri emfatik sərəya və emfatik intonasıyaya malik olmasıdır, onun qısa və yığcam olması da əsas şərtlərdəndir. Bununla bağı olaraq, bəzən feil olmayan, başqa nitq hissələrinə aid söz və ifadələr də əmr cümlələri əmələ gətirə bilər, həm də əmr cümlələrində bu və ya digər cümlə üzvünün ellipsisi təbii hal hesab olunur. Mövqeyinə və bəzi digər əlamətlərinə əsasən, yarımçıq əmr cümləsi yarımçıq nəqli və sual cümləsindən seçilir. Hər şeydən öncə, bu fərq özünü onda göstərir ki, yarımçıq əmr cümlələri monoloji şəraitdə yaranır. Belə cümlələrdə buraxılmış üzvü mövcud cümlələrin öz məzmunu ilə təyin etmək lazım gəlir. Yarımçıq nəqli, sual və nida cümlələrində isə buraxılmış üzv ondan öncəki cümlələrdə işlənmiş olur. Yarımçıq əmr cümlələrində təşviqedicilik cəhəti çox olur. Bu cür cümlələr bu və ya digər şəxsi müəyyən bir iş görməyə məcbur edir.

Əmr cümləsinin xəbəri əksər hallarda feilin əmr şəklində işlənir. Belə xəbərlər nə zaman buraxılırsa, o zaman elliptik əmr cümlələri meydana gəlir. Məsələn: – *Mənə bir stəkan kofe!* – *Uşaqlara yemək!* – *Mənə bir qurtum su!* (burada *vermək*, *gətirmək*–əmr şəklində olan feili xəbərlər buraxılmışdır).

İngilis və Azərbaycan dillərinin əmr cümlələrində, adətən, mübtədadan istifadə edilmir. Məsələn: *Come here! Open your books,*

please!. Let him close the door! Let us begin our lesson! (danışiq dilində)

Camaat hiddətlənmişdi: – *Bu saat iclasdan çıxmalıdır!* – *Bu saat!* (Mir Cəlal)

4-cü yarım bölmədə nida cümləsindən ibarət yarımçıq cümlələr tədqiq olunur. Nida cümləsindən ibarət olan yarımçıq cümlələr də rəngarəng emosiyaları ifadə edir. – *What fine weather! – Necə də gözəl hava!*

– *How wonderful! – Çox gözəl!*

– *Hökmdar!.. Hökmdar, ölüm istəyirəm!.. Ölüm!...* (İ.Hüseynov)

Nida cümləsi şəklində olan yarımçıq cümlə nida intonasiası ilə söylənilir: – Bəs, hara gedib, ağa? – *Qaçaq qovmağa!* (S.Rəhimov);

Qeyd olunmalıdır ki, tarixi (qədim) cümlələr də yalnız bir informativ üzvdən ibarət olmuşdur, insanlar “Su!, Od!” və s. demişlər. Bu vahidlərdə məqsəd intonasıya vasitəsilə verildirdi. O üzvün adı çəkilirdi ki, informasiyanın əsas semantik yükü onun üzərinə düşürdü. Get-gedə feil + ad diferensiasiyası sadə cümlənin müasir tiplərinin yaranması üçün şərait doğurur. Feillərin avtonomiyasının güclənməsi onların təsriflənməyən növlərinin də əmələ gəlməsi üçün imkan verir. Bu isə artıq o deməkdir ki, düşüncədə, bunun ardınca isə dildə mücərrədləşmə artmışdır.

5-ci yarım bölmədə təktərkibli yarımçıq cümlənin mətnyaratma xüsusiyyətləri öyrənilir. Mətnin təşkili mexanizminin vasitələri biri də yarımçıq cümlədir. Təktərkibli cümlələr, həmçinin də onun yarımçıq növləri mətnin təşkilində müəyyən ölçülər daxilində iştirak edir. Mətn şəraitində hər bir cümlə tipinin funksiyaları mövcuddur. Xüsusən də dialoji nitqdə bu tip yarımçıq cümlələr bir çox vəzifələri yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, yarımçıq cümlənin, o cümlədən təktərkibli yarımçıq cümlənin formalaşması üçün həm linqvistik, həm də ekstralingvistik şərait lazımdır. Həmin şərait mətdir. Xüsusən də dialoq mətnlərində belə durumla qarşılaşmaq olur. Məsələn: Məşədi Cahangir son sözlərini mənalı əda ilə bitirdi. “Qu..mru...nun...əəəəri!

– Qədiri?– Qədiri!– *Öldürüblər?– Canını da alıblar!–*
Gavur?– Lap gavur, kirvələr!– Dağda?– Yox, yolda (Mir Cəlal).

Mashadi Jahangir uttered his last word in a really affected manner “Gu..mru..’s..husband!”

– Gadir?– Yes Gadir!– *Was killed? – To hell with him!–*
Pagan killed him?– Yes, that same pagan!– On the mountain?– No, on the road.

Bu dialoqdakı yarımçıq cümlələrdə həm grammatik, həm də semantik baxımdan yarımçıqlıq vardır. Əgər dialoqu məntiqi-semantik cəhətdən bağlayan bu cümlələri bir-birindən ayırsaq, anlaşılmazlıq əmələ gələr, informasiya bitkinliyi itər. Ona görə ki, bu cümlələr ayrı-ayrılıqda əşya və hadisə barədə aydın və dəqiq məlumat verə bilmir. Mətn daxilində digər cümlələrlə əlaqələndikdə isə həmin yarımçıqlıq aradan qaldırılmış olur. Ona görə də yarımçıq cümlənin buraxılmış üzvü nəzərdə tutulur dedikdə, bunu şərti qəbul etmək lazım gəlir. Buraxılmış üzv təsəvvürdə mücərrəd şəkildə deyil, mətnin özündən asanlıqla nəzərə çarpır. Deməli, yarımçıq cümlə mətnlə birbaşa bağlıdır. *“Yarımçıq cümlənin ayrı-ayrı hissələrinin (üzlərinin) müəyyən mətnlərdə səpələnməsi faktı real görünür. Yarımçıq cümlədə ifadə edilən fikri tam qavramaq üçün mətnə səpələnmiş cümlə üzlərini tapmaq və yerinə qoymaq gərəkdir. Əks təqdirdə, ayrı-ayrı üzlər tam fikir ifadə etmir”*²³.

Mətndə yarımçıq cümlənin, o cümlədən təktərəkibli yarımçıq cümlənin meydana çıxma səbəbləri bunlardır:1) Cümlənin müəyyən üzvü danışanın nitqindən aydın olduğu üçün həmsöhbətin nitqində yenidən təkrarlanmır. İlk danışanın nitqindən həmin üzv həm dinləyənə, həm də danışana məlum olduğundan, onu yenidən təkrar etməyə ehtiyac qalmır. Məsələn:– *Heç kəsə deməzsən ki? – Qağamın canı üçün yox* (İ.Şıxlı).2) Müəyyən cümlə üzvü həmsöhbətlərə bəllidir. Ona görə dialoq vaxtı heç biri həmin adı çəkmir. Məsələn:– *Dedim, şeytanım qoy bu gün balıq yesin.– Dünən də qağam tutmuşdu...Şamxal da bizdə idi.– Kim?* (İ.Şıxlı).3) Sual-cavab replikası vaxtı da yarımçıq cümlədən istifadə olunur: – *Balıqı kimnən*

²³ Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər / – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, – 1963. – s.95

tutmuşdun?– *Şamxalnan*.(İ.Şıxlı).

Yarımçıq cümlələrinin formasiyanın daşıyıcısı mətn quruculuğunda mühüm rolu vardır, o diskursun məhsulu kimi mətnin dinamik strukturunu yaradır, qənaət prinsipini reallaşdırır, informativliyi artırır, mətni canlandırır, konnotativ mənanı aktivləşdirir. Yarımçıq cümlə danışıq nitqinin (personajın, müəllifin) imitasiya vasitəsi kimi də çıxış edir. Yarımçıq cümlə xarakteroloji və emosional-ayırıcı funksiyanı yerinə yetirir. Dialoqa temp, enerji verir.

İki müxtəlif sistemli dildə yarımçıq cümlələrlə əlaqədar aparılmış tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

1. Cümlə nitqin əsas və minimal vahidi sayılır. Cümlə, adətən, minimal formaya meyil edir, onun struktur əsası minimallıqdır. Cümlənin yarımçıq növündə bütün sözlər arasında bağlılıq intonasiya və mətnlə ifadəsini tapır. Bu əlaqə, əsasən, nitq prosesində formalaşır və cümləni yaradır. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında yarımçıq cümlə problemi müqayisəli planda xüsusi araşdırma obyekti olmamışdır. Növ etibarilə özünün müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənən yarımçıq cümlələrdə hökmün subyektinin ifadə tərz, baş üzvün qrammatik şəkli, cümlə tərkibindəki sözlərin əlaqəsi və s. kimi məsələlərin lingvistik cəhətdən tədqiqi zəruri məsələlərdir.

2. Yarımçıq cümlələrin formalaşma qanunauyğunluqları ingilis və Azərbaycan dillərinin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Tədqiq olunan dillərdə yarımçıq cümləni təktərkibli cümlələrdən fərqləndirən bir çox əlamətlər qəbul edilir: a) Yarımçıq cümlənin buraxılmış üzvləri (xüsusən də mübtəda) təsvir edilən situasiyadan, kontekstdən asılı olaraq konkret bir şəkildə qavranılır. Təktərkibli cümlənin ifadə olunmayan mübtədası isə şəraitdən, kontekstdən düşünülür və buna ehtiyac da görünür; b) Təktərkibli cümlə özündən öncəki və sonrakı cümlələrdən asılı olmayaraq müstəqil bir fikir ifadə edərsə, yarımçıq cümlə mətndən, kontekstdən xaric bitmiş bir fikir ifadə etmir; c) Yarımçıq cümlənin xəbərinə mübtədəyə aid sual vermək mümkündürsə, təktərkibli cümlənin

xəbərinə mübtədaya aid sual vermək mümkün deyil və demək olar ki, buna ehtiyac da yaranmır.

3. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində təktərkibli yarımçıq cümlələrin “nominativ (adlıq)”, “söz-cümlə” və “imperativ cümlə” növləri ayrıca qeyd edilir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində istifadə olunan ümumi şəxslı, şəxssız, müəyyən şəxslı, qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələr də cütlərkibli hesab edilir. Çünki Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, belə cümlələrdə mübtəda faktiki olaraq iştirak edir.

4. İngilis dilinin yarımçıq cümlələri bir çox mövqələrdə Azərbaycan dili yarımçıq cümlələrindən fərqlənir. İngilis dilində bu tip cümlələrdə sanki mübtəda və xəbər yerindədir. Lakin bu sintaktik vahidlər həmin qrammatik əsasda işlənməklə formal xarakter daşıyır, yəni onlar semantik cəhətdən müstəqil işləmə bilmir və kontekstdən asılı vəziyyətdə olur. Azərbaycan dilində isə belə yarımçıq cümlələrdə təşkilədiçi üzvlər formal baxımdan “görünmür” və bu özünü zaman və ya şəxs sonluqları ilə bürüzə verir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində yarımçıq cümlələr çox sərbəst şəkildə bütöv cümlə strukturuna transformasiya oluna bilər.

5. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilinin təktərkibli yarımçıq cümlələri hər hansı bir predikativ ünsür dairəsində formalaşır. Ellipsis kommunikatıv səviyyə ilə bağlı olub, ünsiyyət prosesində meydana çıxır. Müxtəlif sistemə malik dillərin sözügedən cümlə tiplərinin bölgü prinsiplərində, meyar müxtəlifliyindəki əlamətlər problemin özünə yanaşmanın eyni olmaması ilə şərtlənir.

Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Təktərkibli yarımçıq cümlələrin struktur-semantik tipləri (İngilis və Azərbaycan dilləri materiallı əsasında) // Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, - 2014, № 3, s. 36-41
2. Müxtəlif sistemli dillərdə xəbər əsasında formalaşan təktərkibli elliptik (yarımçıq) cümlələr // Filologiya məsələləri, – 2015. № 2, – s.192-196.
3. Təktərkibli yarımçıq cümlələr // Filologiya məsələləri, – 2015. № 6, – s. 169-174.

4. Şəxssizlik və şəxssiz yarımçıq cümlənin struktur-semantik tipləri. (tipoloji araşdırma) // – Sivilizasiya, – 2015. № 6, – s. 92-98
5. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlələr // Dil və Ədəbiyyat”, – 2015, № 3 (95), – s. 134-137
6. Dialoq mühitində ümumi şəxslı yarımçıq cümlələr // “Azərbaycan filologiyası: İnkişafın yeni mərhələsi”. Görkəmli türkoloq alim, Əməkdar Elm Xadimi, akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2 noyabr, – 2016, – s. 187-189.
7. Неполные односоставные предложения // Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета, Исследования литературы и художественного дискурса Языкознание и Литературоведение, – 2016 (январь). 2 (741), – s.130-136
8. Təktərkipli yarımçıq cümlənin mətnyaratma xüsusiyyətləri // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: – 2018. № 1, – s.
9. Yarımçıq cümlələrin kommunikativ tipləri.// Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, - 2018, № 1, - 201-210.
10. Azərbaycan və ingilis dillərində kontekstual və situativ yarımçıq cümlələr // Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, - 2018, № 4, - s. 168-174.
11. Присоединительный тип неполных предложений в азербайджанском и английском языках // Молодеж и наука: Проблемы современной филологии и методика преподавания филологических дисциплин. Материалы VIII международной молодежной научно-практической конференции. – Ульяновск, 2019, - с. 47-55.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 mart 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “25” fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.02.2022
Kağızın formatı: 60x84 16¹
Həcm: 47 264 işarə
Tiraj: 100